

Prawne aspekty funkcjonowania społeczności karaimej w II Rzeczypospolitej

Tomasz Resler

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
Instytut Historii Państwa i Prawa

Legal basis of Karaite's community in the Second Polish Republic

Summary: Four communes with Karaite communities were located within the borders of newly independent Poland in 1918. Their legal status was unregulated. Both the Government and members of this ethnic group saw the need to formalize their position. Thus it was that in 1923 the Karaites began work on drafting the relevant legislation. In 1927 the new leader of the community (called hachan) was elected and in 1931 with his help the Government finely started work on an appropriate statute, enacted on 21st April, 1936, which established the legal foundations of the Karaite religion in Poland. The most important regulations concerned the elections of priests, organs of the Karaites Union and its communes and the Government's rights of control over those organs. The statute was accepted by most members of this ethnic group. It was viewed as a tool to help such a small community survive.

Keywords: Karaites, religious minority, the Second Polish Republic, denominationalism.

Wprowadzenie

W dwudziestoleciu międzywojennym II Rzeczypospolita była państwem wielonarodowym, wielokulturowym i przede wszystkim zróżnicowanym wyznaniowo. W tym miejscu należy wskazać, że tożsamość etniczna w przeważającej części społeczeństwa była powiązana z odmiennością natury religijnej, a te dwa aspekty często określały faktyczną i prawną sytuację jednostki. Wśród mniejszości religijno-narodowych występowały w omawianym okresie trzy grupy, które nie miały charakteru chrześcijańskiego. Byli to Żydzi, Tatarzy i Karaimi. Pierwszy spis ludności przeprowadzony w roku 1921 nie klasyfikował Karaimów jako oddzielnej grupy. W podsumowaniu spisu widnieje pozycja „inne wyznania niechrześcijańskie”, w której liczba spisanych wynosiła 2176 osób (w tym 1158 mężczyzn i 1018 kobiet)¹. Wśród tej liczby należy doszukiwać się Karaimów, ponieważ mniejszość żydowska została sklasyfikowana oddzielnie. Ludność ta stanowiła w strukturze wyznaniowej społeczeństwa mniej niż 0,2% (Leszczyński 2006: 17), a w jej skład wchodził także zapewne muzułmański Tatarzy.

Adherenci Anana z Basry stanowili na obszarze II Rzeczypospolitej społeczność liczącą około 1000–1500 osób (Chałupczak, Browarek 1998: 233), skupioną w 4 gminach wyznaniowych: Trokach, Wilnie, Łucku i Haliczu (Krasowski 1988: 203). Przybyli na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego w tym samym czasie, co Tatarzy, tzn. pod koniec XIV wieku². W okresie międzywojennym ta grupa religijna zachowywała pełną lojalność wobec Polski, co zaowocowało życzliwością władz państwowych (Pełczyński 2004: 23). Podobną przychylną rząd okazywał Tatarom i zdaje się, że to mogło być przyczyną uregulowania sytuacji prawnej obu związków w tym samym dniu. Oba wyznania doczekały się własnej ustawy regulującej wzajemne stosunki z państwem w 1936 r., a rozwiązania prawne zastosowane w tych aktach normatywnych były w wielu przypadkach identyczne. Podobnie także przebiegał proces legislacyjny³.

¹ Dane podane za: http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_mdia/81QB7CFELH8SBCE3HAX9HC EJA8X337.pdf [dostęp 25.09.2016]. Spis ten był uznany już w II RP za niereprezentatywny, ponieważ nie obejmował terenów, których przynależność państwowa nie była jeszcze przesądzona, a także 0,5 mln repatriantów zza wschodniej granicy.

² Wielkie Księstwo Litewskie od roku 1386 tworzyło unię personalną z Koroną Królestwa Polskiego.

³ Proces legislacyjny wymaga osobnego omówienia i analizy w oparciu o dokumenty tak rządu polskiego, jak i społeczności karaimskiej zdeponowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Polskie prawodawstwo wyznaniowe w początkowym okresie po odzyskaniu niepodległości było konglomeratem trzech systemów prawnych stosowanych w różnych częściach odrodzonego państwa polskiego zależnie od tego, pod którym zaborem dany region się znajdował. Były to systemy, które poszczególne kwestie regulowały w sposób odmienny. Dodatkowo pewne różnice występowały także na terenie Spiszu i Orawy oraz między Królestwem Kongresowym a resztą imperium rosyjskiego. Sytuacja taka była nie do zaakceptowania, zwłaszcza przez największe kościoły i związki religijne, które swoje ośrodki miały na terenie wszystkich trzech ziem pozaborowych. Podobny problem często występował także wśród mniejszych grup wyznaniowych. System ten był mocno skomplikowany i powodował wiele trudności w działaniu aparatu państwowego, o czym Jakub Sawicki pisał tak: „Nie ma w Polsce dziedziny równie natarczywie domagającej się uporządkowania, unifikacji, a zarazem unowocześnienia, jak dziedzina ustawodawstwa w przedmiocie stosunku państwa do poszczególnych kościołów i związków religijnych. Przepisy prawne obowiązujące w tej dziedzinie, przedstawiają trudny do przebycia labirynt, z którym i wytrawny specjalista nie łatwo da sobie radę, a stosowanie ich nastęrcza państwowej administracji wyznaniowej częstokroć trudności nie do przewyciężenia” (Sawicki 1937: 1). Autor tych słów znał problem z autopsji, pracował bowiem od 1930 r. jako ekspert z zakresu prawa wyznaniowego i radca w Wydziale Prawnym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP). W odniesieniu do powyższej opinii należy wskazać, że na przykład karańska gmina wyznaniowa w Haliczu była traktowana przez austriackie władze zaborcze jako sekta żydowska i stosowano wobec niej prawodawstwo dotyczące Żydów (Sawicki 1937: 198), w tym samym okresie gminy karańskie z Wilna, Trok i Łucka funkcjonowały na podstawie przepisów wyznaniowych rosyjskich – taka sytuacja miała miejsce do roku 1936 (Wróblewska 2014: 137).

W okresie międzywojennym, jak wspomniano wyżej, władze polskie zdołały uregulować w formie ustawy sytuację prawną dwóch niechrześcijańskich związków religijnych: Karańców i Tatarów. Spowodowane to było przede wszystkim dążeniem do podtrzymania w tych grupach ludności związków z polskością. Wysoki stopień polonizacji, silne związki z kulturą polską, które zostały utrzymane mimo polityki rusyfikacyjnej, a także poparcie dla idei odrodzonej Polski spowodowały, że nie było przeszkód natury politycznej na drodze do prawnego uregulowania sytuacji prawnej obu grup religijnych. Stąd wydaje się, że stosunkowo późno uchwalono odpowiednie akty prawne. Spowodowane to było przede wszystkim dążeniem rządu do uregulowania w pierwszej kolejności sytuacji kościoła katolickiego i innych wyznań chrześcijańskich.

Akty prawne o charakterze ogólnym regulujące sytuację prawną Karaimów w II RP

Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej, chociaż była najbardziej istotnym aktem normatywnym regulującym sytuację Karaimów w dwudziestoleciu międzywojennym, nie stanowiła jednak jedynej podstawy, w oparciu o którą związek wyznaniowy był podmiotem praw. Rozwiązania w zakresie prawa wyznaniowego były determinowane przez konstytucję i układy międzynarodowe, które regulowały prawa mniejszości narodowych w Polsce. Zważywszy na fakt, że mniejszości narodowe w przeważającej części pokrywały się z mniejszościami religijnymi, traktaty te także w sposób pośredni wpływały na prawodawstwo wyznaniowe. Konstytucja natomiast regulowała kwestie wolności wyznania i sumienia bezpośrednio.

Łamiąc hierarchię aktów prawnych (zachowując jednak chronologię zdarzeń), zacznę od przedstawienia układu międzynarodowego mającego wpływ na prawa mniejszości religijnych w II Rzeczypospolitej, w tym także, w mojej ocenie, na prawa Karaimów. Główną rolę odgrywał Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r., tzw. „mały traktat wersalski”. W art. 1 Polska zobowiązała się, że „postanowienia zawarte w artykułach 2 do 8 niniejszego Rozdziału, będąc uznawane za prawa zasadnicze, że żadna ustawa, żadne rozporządzenie ani też żadna działalność urzędowa nie będzie miała przeciwko nim mocy”⁴. Zakaz dyskryminacji z powodu przynależności religijnej bezpośrednio stanowiły artykuły: 2 (pełna i całkowita ochrona życia), 7 (równość wobec prawa) i 8 (równość gwarancji ustawowych i faktycznych). Zasadnicze znaczenie w systemie gwarancji praw mniejszości miał art. 12, który dał prawo Lidze Narodów do interwencji i w znaczny sposób ograniczał polską suwerenność. Układ ten był warunkiem koniecznym podpisania właściwego traktatu wersalskiego, co w społeczeństwie polskim zostało przyjęte jako dyktat (Chałupczak, Browarek 1998: 33–34). Układ ten zarówno przez ówczesne władze państwowe, jak i doktrynę oraz późniejszą historiografię uważany był w głównej mierze za pomyślany dla ochrony mniejszości niemieckiej. Niemniej jednak analizując przepisy wyznaniowe konstytucji marcowej, można dojść do wniosku, że wywarł wpływ na jej postanowienia w tym obszarze, a te miały zastosowanie do wszystkich związków wyznaniowych.

⁴ Dz. U. 1920.110.728.

Rząd Ignacego Paderewskiego przyjął projekt konstytucji 1 listopada 1919 r. Kwestie wyznaniowe regulowały artykuły 85–88 i 93. Projekt rządowy został skierowany do Sejmu 3 listopada 1919 r. Sejm przyjął go jako podstawę do dalszych prac i skierował do Komisji Konstytucyjnej (Sawicki 1937: 44). Projekt konstytucji opracowany przez Komisję Konstytucyjną został przesłany do sejmu 8 lipca 1920 r. (Osuchowski 1967: 82). Kwestie wyznaniowe w konstytucji stały się przedmiotem ostrego sporu ideologicznego posłów. Głosowanie nad artykułami wyznaniowymi odbyło się 5 lutego 1921 r. (Sawicki 1937: 55). Odrzucono poprawkę mówiącą o sprawowaniu urzędu prezydenta wyłącznie przez Polaka–katolika, przepadł w głosowaniu artykuł ustanawiający szkolnictwo wyznaniowe. Największy spór rozgorzał wokół art. 114, który mówił o „naczelnym stanowisku” kościoła katolickiego w państwie. Sejm przyjął poprawkę posła Józefa Buzka dodającą do artykułu: „wśród równouprawnionych wyznań” (Sawicki 1937: 88–89). Ostatecznie konstytucja została uchwalona przez Sejm 17 marca 1921 r.⁵ Oprócz podstawowych kwestii ustroju państwa regulowała także inne ważne aspekty życia politycznego, gospodarczego i społecznego, w tym sporo miejsca poświęcono w niej kwestiom religii i polityki wyznaniowej.

Konstytucja marcowa w polityce wyznaniowej przyjęła model, w którym religia nie jest jedynie prywatną sprawą obywateli. Sprawami wyznaniowymi państwo było żywo zainteresowane, a religia w życiu publicznym zajmowała ważne i eksponowane miejsce. *Invocatio Dei* w preambule konstytucji jednoznacznie wskazywało na profil światopoglądowy państwa. Dyskryminującym przepisem prawa był art. 54 mówiący o przysiędze składanej przez prezydenta przed objęciem urzędu⁶. Wyraźne odwołanie „do Boga w Trójcy Jedynej” było okrężnym spełnieniem postulatu o prezydencie–katoliku, chociaż w tym kontekście należałoby tu dostrzegać możliwość objęcia urzędu przez przedstawiciela któregoś z innych wyznań chrześcijańskich, jednak niechrześcijaństwo, w tym Karaimi, byli takiej możliwości pozbawieni. Tekst przysięgi składanej przez

⁵ Dz. U. 1921.44.267.

⁶ „Przysięgam Bogu Wszechmogącemu, w Trójcy Świętej Jedynejmu, i ślubuję Tobie, Narodzie Polski, na urządzie Prezydenta Rzeczypospolitej, który obejmuję: praw Rzeczypospolitej, a przedewszystkiem Ustawy Konstytucyjnej święcie przestrzegać i bronić; dobru powszechnemu Narodu ze wszystkich sił wiernie służyć; wszelkie zło i niebezpieczeństwo od Państwa czujnie odwracać; godności imienia polskiego strzec niezachwianie; sprawiedliwość względem wszystkich bez różnicy obywateli za pierwszą sobie mieć cnotę; obowiązkowi urzędu i służby poświęcić się niepodzielnie. Tak mi dopomóż Bóg i Święta Syna Jego Męka. Amen”. Dz. U. 1921.44.267.

prezydenta ograniczał więc zasadę swobodnego dostępu wszystkich obywateli do urzędów publicznych (Leszczyński 2006: 68).

W tym kontekście należy zwrócić uwagę, że także system przysięg składanych przez świadków i biegłych przed sądem miał charakter religijny. Forma przysięgi była zgodna z przynależnością wyznaniową, ale realizując konstytucyjną zasadę wolności sumienia, zezwolono bezwyznaniowcom na składanie uroczystej przysięgi bez odwoływania się do wiary. Kodeks postępowania karnego z 19 marca 1928 r. ustalił rotę przysięgi religijnej. Chrześcijanie składali ją przed krzyżem, a żydzi trzymając rękę na Torze. Formy rot przysięg składanych przez osoby innych wyznań określiło rozporządzenie z mocą ustawy Prezydenta Rzeczypospolitej z 25 czerwca 1929 r. w sprawie formy zapewnienia w postępowaniu karnem przez świadków, biegłych, tłumaczy i przysięgłych zgodnego z prawem spełnienia ich obowiązku⁷. Paragraf 3 tego rozporządzenia stanowił: „Osoby wyznania karaimskiego wygłaszają rotę przysięgi jako świadkowie według art. 111 § 1 [...] kodeksu postępowania karnego, trzymając ręce opuszczone w dół i nie nakrywając głowy. Do ważności przyrzeczenia nie jest konieczne ani dodanie na końcu przysięgi wyrazów liturgicznych *Ant etém adyndán Tenryniń Amen*, ani ucałowanie po przysiędze księgi Pisma Świętego *Tora*. W miarę możliwości należy zachować te formy podnoszące świętość przysięgi”⁸.

Częściowo w kontekście antydyskryminacyjnym kwestie religii poruszały art. 95⁹, gwarantujący wymienione w nim prawa bez względu na religię, a także art. 96¹⁰ zapewniający równy dostęp do urzędów wszystkim obywatelom (artykuł ten był ograniczony, jak to już było wspomniane, przez art. 54 konstytucji, który określał słowa przysięgi prezydenckiej). Art. 102¹¹ w swojej drugiej części

⁷ Dz. U. 1929.47.383. Tekst przysięgi brzmiał następująco: „Przysięgam Panu Bogu Wszchemogącemu i Wszchewiedzącemu, że będę mówił szczerą prawdę, niczego nie ukrywając z tego co jest mi wiadome. Tak mi, Panie Boże, dopomóż”.

⁸ Tamże.

⁹ „Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii. Cudzoziemcy używają pod warunkiem wzajemności równych praw z obywatelami Państwa Polskiego, oraz mają równe z nimi obowiązki, o ile ustawy wyraźnie nie wymagają obywatelstwa polskiego”. Tamże.

¹⁰ „Wszyscy obywatele są równi wobec prawa. Urzędy publiczne są w równej mierze dla wszystkich dostępne na warunkach prawem przepisanych”. Tamże.

¹¹ „Państwo ma obowiązek udostępnienia także opieki moralnej i pociechy religijnej obywatelom, którymi się bezpośrednio opiekuje w zakładach publicznych, jak:

mówił o obowiązku zapewnienia przez państwo opieki moralnej i religijnej obywatelom pod kuratelą państwa, sankcjonował tym samym rolę państwa jako instytucji gwarantującej dostęp do praktyk religijnych.

Artykuł 110 gwarantował obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych, wyznaniowych lub językowych, równe z innymi obywatelami prawo zakładania swoim własnym kosztem zakładów dobroczynnych, religijnych i społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych, nadzoru i zawiadywania nimi, zapewniał im również swobodę używania w nich ich własnej mowy i wykonywania przepisów swojej religii. Artykuł ten był w gruncie rzeczy jednym z najbardziej liberalnych przepisów dotyczących pozycji obywatela z jakiegokolwiek mniejszości w stosunku do innych obywateli, których ogólnie można określić jako większość. Ta zagwarantowana swoboda dla mniejszości m.in. wyznaniowych była wdrożeniem przepisów, których Polska zgodziła się przestrzegać na podstawie tzw. małego traktatu wersalskiego. W związku z powyższym treść tego artykułu była realizacją zobowiązań międzynarodowych. Późniejsza praktyka wykazała, że pełna realizacja postulatów zawartych w tym artykule napotykała duże trudności¹².

Artykuł 111 zapewniał wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania. Żaden obywatel nie mógł być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach przysługujących innym obywatelom. Wszyscy mieszkańcy państwa polskiego mieli prawo wolnego wyznawania zarówno publicznie, jak i prywatnie swej wiary oraz wykonywania przepisów swej religii lub obrządku, o ile nie sprzeciwiało się to porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej.

Artykuły 113 do 116 określały stosunek państwa do poszczególnych związków religijnych (kościółów) działających na terytorium II Rzeczypospolitej, a także określały relację pomiędzy poszczególnymi związkami religijnymi, nadając kościołowi katolickiemu rolę szczególną. Art. 113 konstytucji marcowej stanowił, że każdy uznany przez państwo związek religijny miał prawo urządzać zbiorowe i publiczne nabożeństwa, mógł samodzielnie prowadzić swe sprawy wewnętrzne, a także posiadać i nabywać majątek ruchomy i nieruchomy, zarządzać nim i rozporządzać. Związki religijne mogły posiadać swoje fundacje i fundusze, tudzież zakłady dla celów wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych. Żaden

zakłady wychowawcze, koszary, szpitale, więzienia, przytułki". Tamże.

¹² Polska ostatecznie w 1934 r. uchyliła się od współpracy z „organami międzynarodowymi w zakresie kontroli nad stosowaniem przez Polskę systemu ochrony mniejszości” (Deklaracja złożona przez Józefa Becka 13 września 1934 r.).

związek religijny nie mógł stawać w sprzeczności z ustawami państwa. Artykuł ten wprowadził kategorię związków religijnych¹³ prawnie uznanych przez państwo, nadając im osobowość prawną i swobodę działania, ograniczając ją jednak obowiązującymi ustawami. Brak sprecyzowania zakresu *spraw wewnętrznych* spowodowało, że ostatecznie o rozmiarach samodzielności związków miały decydować akty ustawodawcze (Łysko 2013: 75). Państwo dążyło jednak do zachowania decydującego wpływu na wewnętrzne sprawy związków wyznaniowych gwarantując sobie decydujący wpływ na obsadę najważniejszych stanowisk, w tym tych o charakterze religijnym. Zabiegom takim poddawane były wszystkie mniejszości religijne, nie ominęło to także Karaimów.

Artykuł 115 regulował kwestie ułożenia stosunków prawnych z innymi niż kościół katolicki związkami religijnymi: „Kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki religijne rządzą się same własnymi ustawami, których uznania Państwo nie odmówi, o ile nie zawierają postanowień, sprzecznych z prawem. Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami”. Określał autonomię tych związków i nakazywał określenie wzajemnych relacji poprzez akt ustawodawczy. Dawał państwu kompetencje do sprawdzenia zgodności z prawem wewnętrznych przepisów związków wyznaniowych.

Konstytucja marcowa wprowadziła do prawa wyznaniowego trzy kategorie związków religijnych: kościół katolicki (wszystkie trzy obrządku) o szczególnej pozycji w państwie, związki prawnie uznane (z podziałem na kościoły mniejszości religijnych i inne prawnie uznane związki, w tym Karaimów) oraz związki nieuznane, określając jednocześnie procedurę ich uznania.

System prawa wyznaniowego określony przez konstytucję marcową przetrwał w zasadzie w niezmienionej formie do końca II Rzeczypospolitej. Ustawy regulujące stosunki państwa ze związkami religijnymi były na przestrzeni lat sukcesywnie stanowione. Nowela sierpniowa nie wprowadziła zasadniczych zmian w treści przepisów wyznaniowych. Również zmiana władzy w wyniku

¹³ Definicję związku religijnego podaje J. Sawicki (1937: 106): „Pod pojęciem związku religijnego w znaczeniu artykułów 113–116 Konstytucji marcowej rozumieć można: zorganizowaną społeczność ludzką, która oparta na wewnętrznej wspólności wyobrażeń, przekonań i doświadczeń religijnych należących do niej jednostkom, uosabia odrębny typ wyznaniowy, organizując wszystkich swych członków w dążeniu do wspólnego celu religijnego tymi samymi środkami, obejmuje i normuje całość życia religijnego swych członków i posiada sama przez się wszelkie środki do zaspokojenia wszystkich ich potrzeb religijnych, nie podporządkowana w tej dziedzinie żadnej innej społeczności i sama w sobie wystarczająca i niezależna”.

przewrotu majowego nie przyniosła radykalnego zwrotu w polityce wyznaniowej państwa. Ustawa Konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 r.¹⁴ na mocy artykułu 81 ust. 2¹⁵ utrzymywała poprzedni system.

Pomimo ustawowej regulacji sytuacji prawnej Karaimów już w okresie obowiązywania konstytucji kwietniowej, podstawą prac legislacyjnych były postanowienia konstytucji marcowej. Wśród nich zaś najważniejsze były z punktu widzenia Karaimów gwarancje wolności sumienia i wyznania, prawo publicznego wyznawania wiary oraz osobowość prawna wraz z gwarancją autonomii wewnętrznej. Nie ulega wątpliwości, że wyznanie karaimskie należało do związków prawnie uznanych, co powodowało, że mogło ono korzystać z praw, które gwarantowała konstytucja marcowa, w tym mogło oczekiwać ustawowej regulacji swojej pozycji w państwie. Była to jedna z pilnych potrzeb pozostającej w pewnym zawieszeniu społeczności, która musiała podjąć trud zorganizowania na nowo swojego bytu.

Karaimskie akty prawne w II RP

Potrzebę pilnej regulacji w zakresie pozycji prawnej związku, ale przede wszystkim wyłonienia prawnej reprezentacji widziała sama społeczność karaimska:

„Jednej nam rzeczy potrzeba obecnie, a to jest zdrowa organizacja gminna i uporządkowanie wzajemnego stosunku do Rządu. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż każde zrzeszenie ludzi, choćby najmniejsze, musi mieć pewne przepisy organizacyjne. Obecnie gminy karaimskie w Polsce muszą się zastosować do kardynalnego wymogu życiowego i raz definitywnie tę sprawę załatwić. [...] A w dalszym ciągu czyż możemy dalej wegetować bez określonego stosunku wobec Państwa – jako element tolerowany – nie mający prawnej i trwałej organizacji” (Nowachowicz 1925: 2).

Starania o uregulowanie sytuacji prawnej Karaimów podjęte zostały już 1919 r. przez przedstawicieli gminy halickiej (Krasowski 1988: 203). Jednak decydujące znaczenie w tych zabiegach odegrało środowisko Karaimów wileńskich. W 1921 r. powstało Wileńskie Stowarzyszenie Karaimów, które wzmogło wysiłki na rzecz uchwalenia ustawy (Wróblewska 2014: 137). W 1923 r. zarząd

¹⁴ Dz. U. 1935.30.227.

¹⁵ „Jednocześnie uchyla się ustawę z dnia 17 marca 1921 r. (Dz. U. R.P. nr 44, poz. 267) wraz ze zmianami, wprowadzonymi ustawą z dnia 2 sierpnia 1926 r. (Dz. U. R.P. z 1926 r., nr 78, poz. 442) z wyjątkiem art. 99, 109–118 oraz 120”.

stowarzyszenia otrzymał pełnomocnictwo do rozpoczęcia prac nad projektem przepisów. W porozumieniu z pozostałymi gminami w przeciągu czterech miesięcy opracowano „Tymczasowe Przepisy o stosunku Rządu do Związku Religijnego Karaimskiego i o zarządzaniu sprawami wyznaniowemi karaimów” oraz „Statut karaimskiej gminy wyznaniowej”, które 6 czerwca 1923 r. zostały przekazane do Urzędu Delegata Rządu w Wilnie z prośbą o przesłanie do MWRiOP (Wróblewska 2014: 137). W projektowanych przepisach wprowadzono np. 7 letnią kadencję hachana (Kobecki 1924: 7). Pomysł ten został odrzucony w trakcie prac nad ustawą.

Prace na etapie rządowym toczyły się dość wolno, a poszczególne ministerstwa zgłaszały liczne zastrzeżenia, w tym dotyczące nadania osobowości prawnej poszczególnym gminom¹⁶. Pozostał jeszcze do spełnienia konstytucyjny wymóg wyłonienia reprezentacji prawnej, w uzgodnieniu z którą miano dokonać regulacji ustawowej. Brak przywódcy wpływał też negatywnie na funkcjonowanie całej społeczności i był palącym problemem do rozwiązania¹⁷.

Z tym ostatnim uporano się na ogólnopolskim zjeździe Karaimów, który rozpoczął się 23 października 1927 r. w Trokach. Na stanowisko hachana jednogłośnie został wybrany Hadży Seraja Chan Szapszał, dotychczasowy hachan taurydzki. Dużą rolę w zorganizowaniu zjazdu i przeprowadzeniu wyborów odegrały władze państwowe. Wspominał o tym przewodniczący zjazdu, Zachariasz Nowachowicz:

„Muszę w tym miejscu po raz wtóry stwierdzić, że w tych dążeniach naszych do zorganizowania się naszych gmin Rząd udzielał nam pomocy pod każdym względem – a dawane nam [...] światło i doświadczone wskazówki i pouczenia w tej pracy organizacyjnej akcję tę w wielkiej mierze przyspieszyły” (Nowachowicz 1928: 3).

Po roku 1928 władze państwowe zrezygnowały z tymczasowego uregulowania pozycji gmin wyznaniowych i w roku 1931 rozpoczęto w MWRiOP prace nad projektem właściwej ustawy. To właśnie w drodze konsultacji z hachanem uzgodnione zostały projekty aktów normatywnych regulujących sytuację Karaimów w Polsce międzywojennej. W oczach współczesnych tym wydarzeniom była to jedna z głównych zasług Hadży Seraji Chana Szapszała (A. Zajączkowski 1938: 4).

¹⁶ Dokładny przebieg prac przedstawił Krasowski (1988: 203).

¹⁷ „Również i vacat na stanowisku Hachana ujemnie się odbija na biegu spraw, i obsadzenie tego ważnego stanowiska jest ze wszech miar koniecznym”. (Zarachowicz 1924: 5).

Rządowy projekt ustawy został przyjęty w grudniu 1935 r. i skierowany do prac sejmowych. Sejm przyjął ustawę z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁸, a statut wewnętrzny przyjęto w rozporządzeniu Rady Ministrów z 26 sierpnia 1936 r. o uznaniu Statutu Karańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁹. Było to wydarzenie doniosłe i niezwykle ważne dla społeczności karańskiej:

„[...] należy podkreślić, że ogłoszone Ustawa i Statut położyły mocne podwaliny ustroju władz duchownych i gminnych wyznania karańskiego i umożliwiły dalszy kulturalny rozwój naszego społeczeństwa” (I. Zajązkowski 1938: 78)²⁰.

Pomimo przedłużających się prac nad regulacjami prawnymi wzajemne stosunki władz państwowych i Karańców układały się w sposób bardzo życzliwy. Świadczą o tym liczne wizyty oficjeli państwowych wśród tej społeczności. Najważniejszymi z nich były odwiedziny prezydenta Ignacego Mościckiego w Łucku w 1929 r. i w stołecznych dla polskich Karańców Trokach w 1930 r. (Pełczyński 2004: 23). Obie wizyty przebiegały w atmosferze świątecznej i we wzajemnie okazywanej życzliwości. Także uchwalenie oczekiwanych regulacji stało się okazją do uroczystego przekazania hachanowi aktów prawnych w Wilnie. Dokonał tego osobiście minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego Wojciech Świątosławski w dniu 26 czerwca 1936 r., a przy tej okazji H.S. Szapszał otrzymał z jego rąk Krzyż Komandorski z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski (I. Zajązkowski 1938: 75)²¹.

Ustawa i statut, chociaż w swojej treści dość zwarte (odpowiednio 35 artykułów i 42 paragrafy), regulowały w sposób kompleksowy prawne aspekty funkcjonowania Karańskiego Związku Religijnego (dalej KZR). Mankamenty przepisów nie zdążyły się pełni objawić ze względu na wybuch wojny, a procedury wyboru hachana w oparciu o uchwalone regulacje nigdy nie przeprowadzono.

¹⁸ Dz. U.1936.30.241.

¹⁹ Dz. U.1936.72.518.

²⁰ Izaak Zajązkowski na stronie 74 cytowanego artykułu jako dzień, w którym przyjęto rządowy projekt ustawy, błędnie wskazał datę 9 grudnia 1936 zamiast 1935 r. – jest to ewidentna omyłka pisarska.

²¹ Równocześnie przekazano akty prawne Tatarom – mufti Jakub Szynkiewicz otrzymał identyczne odznaczenie.

W artykule 1 ustawy władze państwowe zagwarantowały autonomię wewnętrzną związku, co było wypełnieniem dyspozycji artykułów 113 i 115 konstytucji marcowej. Dodatkowo KZR nie mógł podlegać żadnej władzy świeckiej ani duchownej rezydującej poza granicami RP. Niemniej jednak same kontakty z zagranicznymi ośrodkami religijnymi były dozwolone. Kontakty te należały do kompetencji hachana (§ 3 ust. 2 pkt 4 statutu). Identyczne określenie autonomii wewnętrznej i zewnętrznej powtórzył § 1 statutu jako jedną z zasad ogólnych, którymi powinien się kierować KZR. Druga z tych zasad dotyczyła przepisów religijnych, według których funkcjonowali Karaimi, a które zawarte były w Piśmie Starego Testamentu.

Najważniejszym zwierzchnikiem KZR był hachan. Jego kompetencje i zakres władzy zostały przez oba akty normatywne bardzo szeroko określone, a jego pozycja była niezwykle silna, wręcz dominująca. Stał na czele KZR i reprezentował związek na zewnątrz (art. 4 ustawy), sprawował w nim zwierzchnią władzę poprzez naczelny zarząd sprawami bieżącymi, nadzór nad duchowieństwem i pieczę nad zaspokojeniem potrzeb religijnych wiernych (art. 3 ustawy). Szczegółowe kompetencje nakreślił § 3 statutu, który oprócz postanowień ustawowych doprecyzował uprawnienia do dokonywania wizytacji gmin, decyzji w przedmiocie obrotu nieruchomościami, udzielania zezwoleń na budowę kienes (domów modlitwy) i cmentarzy, usuwanie ze stanowisk duchownych i in. Hachan sprawował jednoinstancyjne sądownictwo w sprawach małżeńskich i miał prawo upoważniać hazzanów do prowadzenia ksiąg metrykalnych. Stanowisko hachana było dożywotnie, a jego siedzibą zostało Wilno (art. 3 ust. 2 ustawy i § 5 statutu). W ten sposób poprzez rezygnację z postulowanej przez środowisko wileńskie kadencyjności urzędu dodatkowo umocniono jego pozycję. Hachan miał także możliwość mianowania swojego zastępcy – ulu-hazzana. Posiadał kompetencję w zakresie tworzenia, znoszenia i zmiany granic gmin wyznaniowych. Działania w tym względzie wymagały zgody MWRiOP (art. 12 ustawy). Mocną pozycję najwyższego duchownego podkreślał także doradczy charakter innych organów związku. Karaimski Zarząd Duchowny obradował pod przewodnictwem hachana i składał się dodatkowo z mianowanych przez niego członków. Zwoływany był w razie potrzeby. Wielki Karaimski Zarząd Duchowny miał charakter nadzwyczajny i składał się ze wszystkich hazzanów oraz członków mianowanych przez hachana. Konkluzje podjęte przez oba organy miały charakter fakultatywny, a hachan nie musiał ich uwzględniać w swojej decyzji (art. 11 ustawy).

W analizowanych przepisach prawa określano także szczegółowo procedurę wyboru hachana. Państwo zapewniło sobie w tym zakresie duży wpływ na

dobór kandydatów, co miało zagwarantować lojalność związku i kontrolę nad nim. Biorąc pod uwagę postawę Karaimów i ich stosunek do Polski, zabiegi te wydają się mało koniecznymi. Taka postawa państwa wynikała jednak z ogólnych zasad polityki wyznaniowej, a nie z jego stosunku do Karaimów. Wybór duchowego przywódcy miał odbywać się w Trokach przy obligatoryjnej obecności przedstawiciela MWRiOP. Wyboru miało dokonać zgromadzenie złożone ze wszystkich hazzanów i po jednym delegacie z każdej gminy (art. 6 ustawy). Po opróżnieniu stanowiska hachana jego zastępca w ciągu trzydziestu dni był zobowiązany do przekazania władzom listy kandydatów – każda kandydatura wymagała uzyskania zgody MWRiOP (art. 7 ustawy). W przypadku braku akceptacji procedurę powtarzano. W taki sposób rząd mógł do skutku eliminować niewygodnych z jego punktu widzenia kandydatów. Szczegóły głosowania i jego przebieg zostały określone w rozdziale IV statutu, który dał także możliwość wyznaczenia kandydatów na swojego następcę przez urzędującego hachana. Według postanowień statutu celem zjazdu było tylko dokonanie elekcji, która miała zostać przeprowadzona w tajnym głosowaniu. Głosowano na co najmniej dwóch kandydatów, a w pierwszej turze do zwycięstwa niezbędna była bezwzględna większość głosów. Wybór hachana podlegał zatwierdzeniu przez Prezydenta RP, a przed objęciem urzędu elekt był zobowiązany złożyć przysięgę²².

Ustawa szczegółowo określiła wymagania i procedurę wyboru pozostałych duchownych karaimejskich. Na czele gminy stał hazzan, a jego zastępcą był szamasz. Obaj duchowni byli wybierani przez zgromadzenie ogólne gminy. Do pomocy szamaszom mogli zostać przydzieleni ochuwczu – mianowani przez hachana. Jego zatwierdzeniu podlegali także hazzan i szamasz (art. 13 ustawy). Statut w § 25 określał szczegółowe wymagania dotyczące duchownych. Nie mogły nimi zostać osoby bez polskiego obywatelstwa, nie posługujące się językiem polskim, karane oraz niespełniające wymogów religijnych ustalonych przez hachana. Bierne prawo wyborcze posiadali mężczyźni po 25 (hazzanowie) lub 23 roku życia (szamaszowie). Wobec duchownych karaimejskich stosowano procedurę akceptacji przez władze państwowe, stosowaną także wobec innych

²² „Przed Bogiem Wszchemogącym i Jego Dziesięciorgiem Przykazań przysięgam i obiecuję, jako Hachan Karaimejski, wierność Rzeczypospolitej Polskiej. Przysięgam i obiecuję, iż z zupełną lojalnością szanować będę Rząd, ustanowiony Konstytucją, że nie będę uczestniczył w żadnym porozumieniu ani nie będę obecny przy żadnych naradach, któreby mogły przynieść szkodę Państwu Polskiemu lub porządkowi publicznemu, i nie pozwolę memu duchowieństwu uczestniczyć w takich poczynaniach. Dbając o dobro i interes Państwa, będę się starał o uchylanie od niego wszelkich niebezpieczeństw, o których wiedziałbym, że mu grożą”, Dz. U.1936.30.241.

wyznań. Hachan przed zatwierdzeniem elektów miał obowiązek upewnić się u właściwego wojewody, że władze państwowe nie wnoszą sprzeciwu wobec kandydatury. Jeżeli sprzeciwu nie zgłoszono, w ciągu 45 dni można było dokonać nominacji. W przeciwnym wypadku instancją odwoławczą było MWRiOP, gdzie podejmowano ostateczną decyzję (art. 13 ustawy). Władze państwowe mogły także żądać usunięcia duchownego z urzędu na skutek jego szkodliwej działalności antypaństwowej. Dokonywał tego hachan na żądanie wojewody, któremu mógł się sprzeciwić, składając odwołanie do ministra (art. 15 ustawy). W świetle analizowanych przepisów wydaje się, że hachan mógł także we własnym zakresie odmówić zatwierdzenia kandydata na duchownego. Zatwierdzenie takie było niezbędnym elementem objęcia urzędu – stąd w mojej ocenie zwłoka lub odmowa hachana mogła spowodować konieczność wyboru nowego duchownego.

Podstawową jednostką terytorialno-administracyjną pozostała gmina wyznaniowa. Art. 28 ustawy nadał osobowość prawną KZR tylko jako całości, a jego poszczególne gminy wypełniały obowiązki mające na celu zapewnienie posługi religijnej. Jedynie KZR poprzez czynności prawne hachana mógł nabywać, zbywać, obciążać ruchomości i nieruchomości oraz zarządzać nimi. Takie rozwiązanie było niespotykane w aktach prawa wyznaniowego (Sawicki 1937: 201). Majątek poszczególnych gmin pozostawał własnością całego związku religijnego, a gminy nim tylko zarządzały. Stąd prawdopodobnie utrzymanie dualizmu w zarządzie gminy. Na jej czele bowiem stał duchowny, hazzan, odpowiedzialny za zapewnienie posług religijnych (§ 20 statutu), a sprawami doczesnymi zajmował się świecki zarząd składający się z co najmniej pięciu członków wybieranych na czteroletnią kadencję (§ 26 statutu). Zadania zarządu gminy dotyczyły głównie kwestii finansowych, w tym dysponowania ofiarami składanymi przez wiernych, oraz utrzymania właściwego stanu technicznego świątyni²³. W swoich działaniach zarząd gminy nie był skrepowany opinią hazzana, a działalność obu organów gminy miała charakter niezależny. Ciałem wyborczym było ogólne zgromadzenie gminy, którego członkami byli wszyscy mężczyźni powyżej 21 roku życia, posiadający obywatelstwo polskie. Do kompetencji zgromadzenia należały: wybór duchownych gminy, wybór delegata uprawnionego do wyboru hachana oraz wybór członków zarządu (§ 29 statutu).

²³ Z takiego rozwiązania zrezygnowano w przypadku Muzułmańskiego Związku Religijnego. Cała władza została skupiona w ręku imama, ale każda gmina posiadała odrębną osobowość prawną.

W tym kontekście trudno jednoznacznie zdefiniować charakter prawny poszczególnych gmin. J. Sawicki (1937: 202) doszedł do wniosku, że pojedyncza gmina stanowi odrębną korporację w łonie związku o określonych obowiązkach i uprawnieniach w stosunku do związku jako osoby prawnej. Z racji tego gmina karańska była *sui generis* korporacją publicznoprawną pozbawioną jednak osobowości prywatnoprawnej. Ta karkołomna konstrukcja prawna spowodowana dziwnym skądinąd brakiem osobowości prawnej poszczególnych gmin mogła mieć praktyczne zastosowanie. Przykładem publicznoprawnej osobowości zbliżonej, w mojej opinii, do obecnego statusu samorządu terytorialnego, jest kwestia prowadzenia ksiąg stanu cywilnego przez poszczególnych duchownych. Uprawnienia takie hazzanowie otrzymywali na wniosek hachana, co stanowiło rodzaj delegacji kompetencji znów należących do związku jako całości.

Ustawa uregulowała także inne aspekty działalności KZR. Zapewniła posługę religijną w wojsku (art. 20) i wprowadziła *brachium sæculare* w przypadku zarządzeń dotyczących zawieszenia i usunięcia duchownego z urzędu (art. 21). Artykuł 22 sankcjonował język polski jako obowiązujący, ale tylko w oficjalnych kontaktach z władzami oraz z tymi instytucjami i osobami, które zwróciły się do KZR w języku polskim. Taka konstrukcja umożliwiła korzystanie z języka narodowego. Artykuł 25 ustawy nadał hachanowi prawo używania godła państwowego w pieczęci, co miało być szczególnym wyrazem więzi łączących Karaimów z polsnością. Ustawa nakładała obowiązek odmawiania modlitw za pomyślność prezydenta, a w święta państwowe duchowni mieli także obowiązek odprawiania specjalnych nabożeństw. Nauczanie religii miało być prowadzone przez nauczycieli, którzy otrzymali odpowiednie zezwolenia od hachana (art. 26). Natomiast art. 33 gwarantował władzom państwowym daleko idącą kontrolę nad działalnością KZR. Wszelkie wewnętrzne akty prawne wydawane przez władze związku podlegały kontroli co do zgodności z prawem państwowym. Organem uprawnionym w tym zakresie było MWRiOP.

Zakończenie

Tak długo oczekiwana przez społeczność karańską prawna regulacja pozycji Karańskiego Związku Religijnego określiła stałe ramy i zasady jego funkcjonowania. Jej postanowienia były zgodne z ogólną tendencją do zapewnienia państwu nadzoru i ścisłej kontroli nad poczynaniami związków wyznaniowych. Wydaje się jednak, że takie rozwiązanie nie przeszkadzało samym Karaimom, którzy w opiece państwa widzieli szansę na przetrwanie i zachowanie swojej tożsamości kulturalno-etnicznej. Stworzenie silnie scentralizowanego związku

z dominującą pozycją hachana powodowało konsolidację ośrodka decyzyjnego i zapewnienie spójności polityki samego związku. Przy tak małej społeczności był to zapewne cel nadrzędny. Bardzo dobre wzajemne relacje państwa i Karaimów pozwoliły także na sprawne funkcjonowanie związku w oparciu o nowe podstawy prawne. Faktem pozostaje, że do wybuchu wojny nie zaszła konieczność wyboru hachana. Nie doszło więc do praktycznego przeprowadzenia procedury wyboru duchowego przywódcy Karaimów – najbardziej newralgicznego, w mojej ocenie, postanowienia ustawy. Ujednoczenie przepisów, dokładne określenie kompetencji poszczególnych organów związku i gmin były niewątpliwie pozytywną stroną legislacji, a potrzebę taką widziała sama społeczność karaimska. Uchwalenie ustawy z roku 1936 wraz ze statutem związku to po wyborze hachana w roku 1927 kolejny krok milowy w życiu Karaimów. O doniosłości tej regulacji niech świadczy to, że w chwili obecnej jest to akt prawny obowiązujący, w oparciu o który Karaimi teoretycznie mogliby rozpocząć odtwarzanie struktur religijnych z okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Bibliografia:

- Chałupczak, Henryk, Browarek, Tomasz, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.
- Kobecki, Emil, *W sprawie stosunku Karaimów do Rządu, organizacji duchownych, władz karaimskich oraz wewnętrznego ustroju gmin karaimskich*, „Myśl Karaimska”, 1924, tom 1, nr 1, s. 7–8, w: <https://jazyszlar.karaimi.org/article/Art.5.No.1.Jo.2> [dostęp 10.08.2016].
- Krasowski, Krzysztof, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1988.
- Leszczyński, Paweł, *Centralna Administracja Wyznaniowa II RP*, Warszawa 2006.
- Łysko, Marcin, *Przepisy wyznaniowe w konstytucjach II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego”, 2013, tom 5, s. 65–82.
- Nowachowicz, Zachariasz, *Zagadnienie chwili obecnej*, „Myśl Karaimska”, 1924, tom 1, nr 2, s. 1–4, w: <https://jazyszlar.karaimi.org/article/Art.1.No.2.Jo.2> [dostęp 12.07.2016].
- Nowachowicz, Zachariasz, *Witaj Pasterzu!*, „Myśl Karaimska”, 1928, tom 1, nr 4, s. 1–4, w: <https://jazyszlar.karaimi.org/article/Art.2.No.4.Jo.2> [dostęp 12.07.2016].
- Osuchowski, Janusz, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967.
- Pełczyński, Grzegorz, *Karaimi polscy*, Poznań 2004.
- Sawicki, Jakub, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.

- Wróblewska, Urszula, *Sytuacja prawna Karaimów w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej w świetle aktów ustawodawczych*, w: Durka, Jarosław (red.), *Państwo-religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Kalisz 2014.
- Zajączkowski, Ananiasz, *W X-tą rocznicę ingresu J. E. Hachana H. Seraji Szapszala*, „Myśl Karaimska”, 1938, tom 12, nr 12, s. 3–5, w: <https://jazyszlar.karaimi.org/article/Art.2.No.10.Jo.2> [dostęp 20.08.2016].
- Zajączkowski, Izaak, *Akty Ustawodawcze o Karaimskim Związku Religijnym w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Myśl Karaimska”, 1938, tom 12, nr 12, s. 73–78, w: <https://jazyszlar.karaimi.org/article/Art.11.No.10.Jo.2> [dostęp 20.08.2016].
- Zarachowicz, Zarach, *Kilka uwag o naszych zadaniach w chwili obecnej*, „Myśl Karaimska”, 1924, tom 1, nr 1, s. 5–6, w: <https://jazyszlar.karaimi.org/article/Art.4.No.1.Jo.2> [dostęp 20.08.2016].

